

ОСОБЛИВОСТІ ІДЕЙНОГО ПРОТИСТОЯННЯ В ЄВРЕЙСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: МІТНАГІДИ ПРОТИ ХАСИДІВ **

Поява хасидизму як містичної форми іудейської традиції упродовж XVIII століття спричинила в організаційному відношенні розкол в єврействі. Цей розкол, який охопив половину єврейського світу Центральної і Східної Європи, значною мірою був викликаний надзвичайним успіхом нового релігійного руху серед простолюдинів.

Багато дослідників (С.Дубнов, І.Берлін, З.Крупницький, Ш.Городецький, І.Епштейн, Ш.Етінгер) вказують на привабливість хасидизму, яка полягала, в першу чергу, у надмірній доступності істин, проголошуваних послідовниками Боал-Шем-Това (Бешта) – основоположника руху. Принаймні вживання морально-повчальних сентенцій, афоризмів і навіть „легендарних анекдотів” для вираження ідей хасидського вчення та їх відверта пропаганда серед простолюдинів забезпечили популяризацію цього нового руху єврейської традиції. Образно кажучи, хасиди намагались наповнити внутрішній світ людини належним чином оформленими містичними ідеями.

Як наслідок, в тодішньому єврейському світі хасидизм поступово починає зазіхати на духовну монополію. Звісно, що подібної ідейної гегемонії не могли допустити ортодокси – прихильники талмудичної вченості й рабинізму. Протівників хасидів, всіх незгодних з основними положеннями вчення Бешта стали називати мітнагідами (буквальний переклад з івриту – „незгодні”) чи „*ойлемше іден*” (буквально – єврейство взагалі). Відповідно, мітнагіди ставили вчення вище ентузіазму чи божественного екстазу, культивованих хасидами.

Необхідність захисту традицій рабиністичного іудаїзму з його опорою на ретельне вивчення Тори і Талмуду від переважно містичного напору хасидизму привела до оформлення інтелектуального в своїй суті ідейного руху, який стає відомим під назвою мітнагдизм. До цього остаточно мітнагдизм як рух, опозиційний хасидизмові оформлюється в кінці XVIII – на початку

XIX століття. З-поміж найяскравіших його представників слід назвати Еліяху бен Соломона Залмана з Вільно, відомого на той час як Віленського Гаона та його послідовників Еліезера Сечала з Пінська, Пінхаса бен Іуду з Полоцька, Зеві Гірма Каценелленбогена Хаїма Воложинського.

Єврейська історія першої половини XIX століття проходить під знаком саме ідейного протистояння хасидів і мітнагідів. До цього політична боротьба Віленського Гаона з хасидами, яка супроводжувалась навіть апеляцією до царського уряду, закінчилась цілковитим виправданням хасидів як „іновірської секти” та підтвердженням їх лояльності до влади. Про перипетії цієї політичної боротьби свідчить, наприклад, єврейський історик Ю.Гессен в главі 4 своєї праці „Історія єврейського народу в Росії”. Що ж до ідейної боротьби, то вона завершилась несподівано примиренням двох напрямків перед загрозою нового спільного ворога – хаскалі (просвітництва). Яким же чином розгортався і зрештою звівся нанівець конфлікт ідей в єврейському світі? В чому полягали особливості ідейного протистояння хасидів і мітнагідів?

В дослідницькій літературі проблема особливостей ідейного протистояння хасидів та мітнагідів є недостатньо розробленою. Звісно, що причини появи цього конфлікту та пов’язані з ним історичні події були предметом досліджень єврейських істориків С.Дубнова, Ю.Гессена, Ш.Городецького, Ш.Етінгера, Ф.Канделя, М.Беленького. Що ж стосується виявлення ідейного підґрунтя протистояння мітнагідів та хасидів, то в цьому відношенні виділяється хіба що змістовна праця американського дослідника А.Недлера “Віра мітнагідів: рабиністичні відгуки на хасидську загальність” (1998). У цій праці А.Неджер з’ясовує теоретичні положення вчення мітнагідів, постійно наголошуючи на їх привабливості та ідейній перевершеності над хасидськими уявленнями.

Зауважимо до того ж, що дослідники по-різному підходять до проблеми змісту цього ідейного протистояння. Так, відомий історик С.Дубнов вважає, що „боротьба між хасидизмом і рабинізмом була лише чисто-релігійною боротьбою за тип віруючого: стара дисципліна книжно-обрядового типу боролась з хвилею екзальтованого містицизму і сліпим культом святих” [Дубнов С.М. Новейшая история еврейского народа (1789-1881).- СПб., 1914.- С. 233]. У свою чергу, релігієзнавець М.Беленький переконаний в тому, що в протистоянні мітнагідів і хасидів „за богословськими суперечками приховувались

земні, матеріальні інтереси” [Беленький М.С. Иудаизм.- М., 1974.- С. 133].

На нашу думку, слід визнати переважно ідейне підґрунтя цієї боротьби. При цьому протиставлення ідей приводило навіть до взаємовпливів і взаємного збагачення цих, здавалося б, протилежних за своєю сутністю традицій іудаїзму. На перший погляд, неможливо вбачати щось відмінне між екзальтованим ентузіазмом, містицизмом і легендами хасидів та законністю, інтелектуалізмом і строго вивіреними висловлюваннями мітнагідів. Проте аргументуємо подібну тезу виявленням деяких важливих ідейних паралелей, які, з одного боку, дозволяють дещо поглибити зміст хасидизму як феномену єврейського світу, а з іншого – уникнути надто поверхового уявлення про мітнагдизм як про схоластичне вчення з елементами сухої казуїстики.

Насамперед торкнемось проблеми значимості талмудичної вченості чи знання в її з'ясуванні у мітнагідів та для порівняння – у хасидів. Звісно, що мітнагіди апелювали до авторитету Тори і Талмуду й наполягали на необхідності прискіпливого та ґрунтового їх вивчення, визнаючи ці священні тексти найвищим актом релігійного служіння. Віленський Гаон, наприклад, вбачав в Торі джерело будь-якого самовдосконалення. Хаїм Воложинський переконаний був в тому, що вивчення Тори дозволяє віруючим розірвати нескінчену ланку метафізичних і життєвих проблем і дає чи не винятковий шанс на *devekut*, тобто єднання людини з Богом. Його словами: „Найвища потаємне джерело Святої Тори вище всіх світів, існування яких цілком залежить від наших безперестанних занять нею, а не від виконання інших заповідей, в тому числі молитви...” [Мирский И. Суровый восторг // Интеллектуальный форум.- 2000 - №1.- С. 181].

Хасиди, в свою чергу, зовсім не відкидали значимості талмудичної вченості. В зв'язку з цим не варто стверджувати про нігілістичне неприйняття хасидами інтелектуалізму рабиністичної традиції. Навпаки, за словами рабі Нахмана Брацлавера „ми повинні щоденно вивчати Кодекс Єврейських Законів, Шулхан Арух” [Брейтер И. Рабби. Семь столпов веры. День жизни брацлавского хасида.- Иерусалим, 1992.- С. 15]. І далі за текстом: „Вивчення Шулхан Арух, повністю побудоване на галахічних рішеннях і в такий спосіб допомагає перебувати людині у світлі з самою собою й розв'язувати як власні внутрішні конфлікти так і ті, які відбуваються у неї в зовнішньому світі” [Там само]. Крім того, у хасидських текстах доволі часто повторяється один показовий рефрен: „у час молитви і вчення”.

Таким чином, хасиди не відкидали значимість знання єврейських законів і приписів. Послідовники вчення Бешта виступали переважно проти зловживань рабиністичною вченістю, яка, замість того, щоб по можливості спрощувати закони й робити їх більш доступними, ще більше діалектичними вивертами заплутувала їх, роблячи незрозумілими навіть інтелектуалам. Хасиди наполягали при цьому на практичному застосуванні законів Тори. В їх уявленнях вивчення законів і приписів не є самоціллю. Це – лише засіб для їх належного виконання. Деякі з авторитетних представників хасидського руху, зокрема Дов-Бер із Межирича та Шнеур Залман із Ляд, вважались визнаними знавцями Мойсеевого Закону і переконливо наполягали на вивченні Талмуду. З часом ідейні вожді хасидизму намагались надавати Закону навіть більш строго та обов'язкового характеру, ніж самі мітнагіди.

Однак, незважаючи на культивування хасидами знання, вище талмудичної вченості вони ставили молитву. Єврейський історик З.Крупницький в своєму дослідженні „Хасидизм, його походження, філософська сутність і культурно-історичне значення” (1912) багато місця приділяє теорії хасидської молитви, а особливо її практичному застосуванню. Це засвідчують його слова: „Хасидизм підняв молитву до значення об'єктивної творчості людини. Той, хто молиться уявляє собі цілком ясно і виразно ті великі дії і ті метаморфози, які він викликає своєю простою і задушевною молитвою у вищих і нижчих світах... Але хасидизм вимагає ще від своїх послідовників творчості в молитві і суб'єктивного роду. Молитва не повинна бути шаблонною і однаковою для всіх, але кожний повинен виробити лише себе одного свій власний „шлях в служінні Богу” [Крупницький З.Н. Хасидизм, его происхождение, философская сущность и культурно-историческое значение.- К., 1912.- С. 39]. Ця своєрідна ода хасидській молитві підкріплюється дослідником ретельним описом процесу молитви старого хасида і молодого.

Зауважимо до цього ще й про екзальтованість, загальність хасида, перебуваючого в стані молитви. Тобто, згідно з хасидським світосприйняттям, людина повинна возноситись до Бога, промовляючи свою молитву в особливому захопленні. Молитва благочестивих повинна бути сердечною, вознесеною в стані афекту. Вона повинна здійснюватися на хвилях екстазу. Така молитва доступною є всім євреям. Звідси виходить, що її ефективність не залежить від розумових здібностей того, хто молиться. Головне, що вимагається від пересічних віруючих, - щоб молитва уподібнювалась

екстазу. Прикладом хасидської, сповненої молитовної практики й постає звернення Бешти до Бога. За переказом, переповіданим С. Дубновим: “як тільки він [Бешт] починав молитися у нього з’являвся запальний настрій, який часто доходив до крайнього екстазу. Він молився хитаючись усім корпусом і подеколи сильно здригаючись... Здригання, які викликались вочевидь сильним нервовим збудженням, продовжувались інколи доволі довго і бували настільки інтенсивними, що все, що перебувало поруч під час молитви – посуд, вода, меблі – тремтіло, коливаючись і видавало стук. При сильному збудженні він інколи голосно зойкав в молитві, інколи ж, навпаки, стояв неперушно, як статуя, очі зосереджено були спрямовані на одне місце, ніби кам’яніли в своїх орбітах і лише надзвичайний блиск їх свідчив про те, що той, хто воздає молитву, ще живий...” [Дубнов С.М. Возникновение хасидизма // Восход.- СПб, 1888.- кн.7.- С. 98].

Загалом, словами американського дослідника А.Недлера „споглядальницька, містична молитва стає в хасидизмі важливим релігійним обов'язком людини, обов'язком, який не підлягає жодним обмеженням” [Nadler A. The faith of the Mithnagdim: Rabbinic responses to hasidic rapture.- N-Y, 1998.-S. 184].

Натомість мітнагіді, навпаки, не надавали молитві такого значення, як вони надавали вивченню священних текстів іудейської традиції. Деякі з авторитетних вчителів мітнагдизма вбачали в талмудичній вченості, а не в молитві, винятковий спосіб досягнення трансцендентності в цьому занепалому світі. Той же Хаїм Воложинський з цього приводу доволі красномовно висловлювався: „Якщо, не дай Бог, ми перестанемо творити молитву, світ тоді не ввергнеться в першопочатковий хаос, в той час як вивчення Святої Тори напряму пов'язане з життям і самим існуванням світів” [Цит. за: Мирский И. Суровый восторг// Интеллектуальный форум.- 2000 - №1.- С. 181]. До речі, доволі показовими є витоки подібного возвеличення вивчення священних текстів. Для знаходження цих витоків варто зазирнути до каббалістичної книги „Зогар”, в якій, між іншим, повідомляється про те, що Тора існувала до створення світу і була своєрідним першопочатковим планом світу.

Тепер розглянемо значимість містичного компоненту у вченні хасидів та мітнагідів. Більшість дослідників в своїх працях наполягають на пріоритетності в хасидському віровченні містичних цінностей. Зокрема, історик С.Дубнов основним началом хасидського вчення вважав саме містицизм, простежуючи при цьому навіть ідейну спорідненість його з історично передуючими стадіями єврейської

містики - теоретичною і практичною кабалою. Знавець єврейської містики, філософ Г.Шодем висловлювався більш радикально: „Хасидизм – це практична містика, яка досягла свого zenіту” [Шодем Г. Основные течения в еврейской мистике.- Иерусалим, 1989.- Т.П.- С. 181]. Слід до цього зазначити, що таємницями кабалістики захоплювались як основоположник хасидизму Бешт, так і його послідовники. Досить зауважити до цього, що кабалістичний ухил Дов-Бера з Межерича став певною мірою і приводом для переслідування хасидів. Справа в тому, що один з найталановитіших послідовників Бешта Дов-Бер на прізвисько Великий Маггід, замість звичайного серед євреїв молитовника, ввів у використання кабалістичний молитовник Ісаака Лурії, який в подальшому став специфічно хасидським. Подібний молитовник відрізнявся від загальноприйнятого деякими змінами у формі богослужіння, додаванням різних псалмів і усуненням святкових риторичних славословів. Внаслідок цих змін молитва у хасидів стала більш одухотвореною за змістом і менш монотонною за формою. Додамо також, що починаючи ще з 60-х років XVIII століття хасиди молились по офіційно затвердженому Бером Луріанському молитовнику.

Мітнагіди, у свою чергу, зовсім не відкидали значення містичного досвіду в осягненні Бога. Тому проблематичними видаються твердження деяких дослідників про неприйняття мітнагідами кабали та інших форм містицизму. Знаменитий Віленський Гаон в свій час захоплювався кабалою і уславився в рабиністичному середовищі як знавець містики. Є свідчення, наприклад, про те, що він навіть уклав коментарій до містичної за духом книги „Зогар”. До речі, Еліяху Залман вважав, що містикою кабали має право займатись лише той, хто ґрунтовно вивчив галаху, а й благочестя цієї людини не повинне викликати жодних сумнівів.

Таким чином, слід стверджувати наявну тенденцію, що свідчить про лояльність мітнагідів в питанні ставлення до містики. На нашу думку, мітнагіди, вірогідно, були проти прилучення до таїнств містики широких мас народу. Іншими словами, масовість визнається ними стримуючим, навіть, гальмуючим чинником на шляху доступу до містичних таїнств. Відтак мітнагіди виступали не проти містичного досвіду як такого, а проти його популяризації в масах.

Утім різке неприйняття викликала у мітнагідів хіба що культивована хасидами віра в цадиків (*emunax zadikim*). Як наслідок, мітнагіди несхвально і навіть вороже сприймали й культ цадика *ru*

pede, який поступово упродовж першої половини XIX століття утверджується в хасидському середовищі.

Чим пояснити подібне неприйняття ними цадикизму?

Цілком вірогідно, що мітнагіди розуміли, що цей культ надає духовному керівництві хасидів вкрай необмежений авторитет, рівний навіть авторитету Тори. Звісно, що подібна небезпечна тенденція в хасидському русі була зазіханням на основоположний принцип пріоритетності талмудичної вченості. Крім того, з часом непомірного збільшення кількості цадиків чи ребе, а відповідно й зростання їх харизматичності, з'являлась загроза розкладу єврейського руху на численні окремі *kat* (секти). Звісно, що подібного роздрібнення мітнагіди, як ревні прихильники рабиністичної традиції допустити не могли.

Тому вірогідно, що стримуючі, гальмуючі тенденції мітнагдизму ставали на заваді процесу оформлення в хасидському середовищі ідеї абсолютної непомильності цадика й культу сліпої віри в нього. І, як свідчать перипетії єврейської історії XIX століття, локалізованої в межах тодішньої України, поступово в закономірностях розвитку хасидизму прослідковується орієнтації саме на духовну монополію цадика як праведника, взірця моралі, своєрідний еталон релігійного і соціального життя. Подібний ідеал цадика уособлює, наприклад, велична постать Нахмана Брацлавера, названого в хасидських переказах „витоком Мудрості, Поток, що струменіє”. Простолюдинів приваблювали щирість рабі Нахмана, його схильність до пошуків таємничого у всіх речах і явищах, вияви дивацтва, зневага до зовнішнього світу й, вірогідно, що навіть його самовпевненість. Вони перебували в захопленні від харизматичної особи його праведника. Втім, в історії хасидизму траплялись і приклади запопадливості, нечесності, чудотворства, наближеного до шарлатанства, лицемірства, блюзнірства окремих цадиків. Чого варта, зокрема, програма практичного цадикизму Елімелеха Лізенського, в якій відобразились неприховані зазіхання цадиків на матеріальне стягання. Один з послідовників Елімелеха, відомий в хасидському середовищі як Маггід із Кожниць (Ізраїль Козеницький), навіть потурав проявам морального занепаду цадиків, пояснюючи їх неблаговидні вчинки і вади міркуваннями необхідності подібних речей в силу їх небесної зумовленості. Звідси й рецидиви виправдання обов'язковості матеріального приношення цадикам. Подібний цадикизм отримав в дослідницькій літературі назву вульгарного. Саме в лоні вульгарного цадикизму й розвинулись небажані для хасидського

руху уявлення про всемогутність цадика, про його божественну природу, чудодійні і пророчі здатності і т.п. Відповідно, критика мітнагідами небажаних виявів, пов'язаних з культом цадика, багато в чому сприяла відновленню справжнього цадикізму, позбавленого будь-якої чудодійності.

З іншого боку, і щодо мітнагідів можна вести мову про наявність особливих духовних лідерств, які відзначались своїми високими моральними якостями і добродійними вчинками. В першу чергу, у зв'язку з цим, слід згадати про діяльність знаменитого Віленського Гаона яка була „служінням Богу Торою і молитвою”. Своєрідний пафос його служіння виявляється у самовисловлюванні: „Еліяху може служити Богу без винагороди” [Цит. за: Эпштейн И. Иудаизм.- Нью-Йорк, б/г.- С. 263].

Таким чином, ідейна боротьба між хасидами і мітнагідами, яка розгорнулась в єврейському світі упродовж першої половини XIX століття, привела зрештою до взаємовпливів таких, здавалося б, протилежних за змістом напрямків іудейської традиції. Подібні взаємовпливи виявляються у:

1. культивуванні авторитетності талмудичної вченості не лише в колах мітнагідів, але і в середовищі хасидів;
2. виробленні хасидами теорії молитви, яка, загалом, не відкидалась мітнагідами, натомість останніми заперечувалась лише її виняткова роль в актуалізації людиною зв'язку з Богом;
3. у лояльності, якою відзначались мітнагіди у ставленні до містичних цінностей - пріоритетних у хасидському віровченні;
4. в тому, що концепція особливої ролі цадиків, характерна для вчення хасидів, зазнала певної змістовної трансформації під впливом критики мітнагідами явищ вульгарного цадикізму.

Вищезазначені ідейні паралелі у вченнях хасидів та мітнагідів свідчать про можливе і, водночас, логічно необхідне їх поєднання в межах іудейської традиції. Втім, в історії єврейського народу подібне поєднання здійснюється і певною мірою приречене було на взаємовпливи внаслідок поширення в другій половині XIX століття ідей їх спільного ворога – хаскалі (просвітництва).